

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 19

Maciej Rak

Kulturemy podhalańskie

**Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki**

KULTUREMY PODHALAŃSKIE

Biblioteka „LingVariów”

T. 19

**Redaktor naukowy serii
Miroslaw Skarżyński**

MACIEJ RAK

KULTUREMY PODHALAŃSKIE

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 19

MACIEJ RAK

KULTUREMY PODHALAŃSKIE

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2015**

Recenzent
prof. dr hab. Joanna Okoniowa

Redakcja
Justyna Wójcik

Okładka
Paweł Sepielak

Publikacja dotowana
przez Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

ISBN 978-83-7638-572-3 (wersja papierowa)
ISBN 978-83-7638-602-7 (e-book)

© Wydział Polonistyki UJ oraz Maciej Rak

KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./fax 431-27-43, 422-10-33 w. 11-47
akademicka@akademicka.pl
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
1. Rozstrzygnięcia terminologiczno-metodologiczne	11
1. Co to jest kulturem?	11
2. Inne pokrewne koncepcje	14
3. Metody typowania kulturemów	18
4. Sposób opisu (eksplikowania) kulturemów	31
2. Charakterystyka obszaru badań i materiału	35
1. Podhale jako teren badań	35
2. Kompozycja pracy	40
3. Pochodzenie materiału	41
3. Swoi i obcy	47
1. Góral	47
2. Gazda	63
3. Baca	69
4. Juhas	84
5. Zbójnik	95
6. Ksiondz	120
7. Pán	126
8. Ceper	135
4. Wartości	141
4.1. Wartości pozytywne	142
1. Pámbocek	146
2. Pániezus	158
3. Gażdżiná Podhála	165
4. Krzýz	171
5. Śleboda	179
6. Honór	188
7. Robota	195
8. Ziyim	210
9. Dudki	224

4.2. Wartości negatywne	238
1. Bieda	239
2. Głód	251
5. Tożsamość kulturowa	261
1. Gwara	264
2. Muzyka	270
3. Śpiwanie	277
4. Taniec	286
5. Ubranie	295
6. Portki	299
7. Ciupaga	307
8. Moskál	315
9. Oscypek	321
10. Gorzálka	328
11. Owca	338
6. Geografia mentalna	347
1. Podhále	351
2. Góry	356
3. Giewont	362
4. Hála	368
Podsumowanie	375
Aneks	379
Literatura	397
Indeks osób	421
Summary	427

WPROWADZENIE

Do tej pory koncepcja kulturomów nie była wykorzystywana w pracach, w których badano polski materiał gwarowy¹. Dialektolodzy zainteresowani leksyką przede wszystkim gromadzili jej zasoby w postaci słowników, tekstów i atlasów, z kolei etnolingwiści (zwłaszcza wywodzący się ze szkoły lubelskiej Jerzego Bartmińskiego) zajmowali się językowym obrazem świata utrwalonym w materiale gwarowym. Tak też była opisywana gwara podhalańska².

Gromadzenie góralskiego słownictwa rozpoczęło się w pierwszej połowie XIX w., należy jednak dodać, że początkowo badania te nie były systematyczne. W *Dzienniku podróży do Tatrów* Seweryna Goszczyńskiego (Goszcz) znajduje się *Słowniczek języka Podhalan* (s. 129–133), obejmujący 108 dyferencyjnych leksemów gwarowych. Kolejne, także dyferencyjne zbiory podhalańskiego słownictwa zostały przygotowane przez Walerego Eljasza-Radzikowskiego (ERW: 256–264), Augusta Wrześniowskiego (WrześSW), Jana Złóżę (Złoża), Wojciecha Janczego (Jancy) i Józefa Kantora (KanCzD). Z kolei autorem pierwszego obszerniejszego słownika był Bronisław Dembowski (Dem).

Od lat 20. XX w. aż do śmierci w 1965 r. leksykę podhalańską gromadził również Juliusz Zborowski³, jednak jego *Słownik gwary Zakopanego i okolic* (ZborSG) ukazał się drukiem dopiero w 2009 r. Kolejne słowniki powstały na początku XXI w. (BukGP; BukSG; GuttMSP; Łojas: 248–304; HodSG; Kuch) – w 2015 r. ukazał się też pierwszy tom *Ilustrowanego leksykonu gwary i kultury podhalańskiej* Józefa Kąsia (KąśILG). Warto w tym miejscu wspomnieć o amatorskich słowniczkach publikowanych w Internecie⁴.

¹ Co prawda, Jolanta Tambor (2008) opisała trzy słowa kojarzone z kulturą Śląska – *hanys*, *familok*, *halda* (s. 198–203) i nazwała je *synonimami/symbolami śląskości, śląskimi hasłami* lub *śląskimi słowami kluczami*, jednak wskazała, że taki status słowom tym przypisali nie-Ślązacy. Można więc założyć, że są to wyrazy stereotypowo (na prawach heterostereotypu) przypisywane Śląskowi. W kategorii śląskiego autostereotypu badaczka ujęła opozycję swój – obcy (*Ślązak – gorol*), kilka pojęć: *gapowatość*, *śląska krzywdą*, *pracowitość*, *czystość*, *religijność*, *rodzinnność*, oraz trzy hasła: *krupnioki*, *piwo* i *wice*.

² Przegląd prac z zakresu dialektologii podhalańskiej znajdziemy w artykułach Mieczysława Karasia (1961, 1963, 1971) i Joanny Okoniowej (2002, 2006, 2008).

³ Sylwetkę tego badacza przybliżyła J. Okoniowa (2005).

⁴ *Słownik gwary góralskiej, ciekawe słówka i zwroty górali z Podhala*, eZakopane, [online], http://www.ezakopane.pl/zakopane.php?info=sloownik_gwary; *Gwara góralska*, Zgapa, [online],

Gwary polskiej części Podtatrza, w tym podhalańską, opisano także w słownikach tematycznych: nazwy roślin zostały omówione przez Zofię Radwańską-Paryską (RPSG), nazwy techniczne przez Henryka Josta (Jost), a terminologia pasterska przez Wandę Herniczek-Morozową (Her I; Her II). Z kolei frazematykę podhalańską zgromadzili Stanisław A. Hodorowicz (HodPP), Grzegorz Smólski (SmPG) i Adam Pach (jego zbiór frazeologizmów został włączony do NKPP).

Poza opracowaniami słownikowymi dialektolodzy przygotowali również teksty gwarowe z Podtatrza. W odróżnieniu od Spiszu (BubSTG) i Orawy (KarZar; Kar; Zar) nie dysponujemy jednak materiałami tego typu z całego Podhala, lecz jedynie tekstami z poszczególnych miejscowości, np. Zębu (BubTGZ), Murzasichla (KupZGP; KupZGPD), Bukowiny Tatrzańskiej (BubKar) i Nowego Targu (DorGP; DorTL).

Warto podkreślić, że w słownictwie gwary podhalańskiej i szerzej – gwar Podtatrza, znaczny udział mają nieznanne gdzie indziej zapożyczenia, często funkcjonujące na prawach karpатыzmów (Popowska-Taborska 1986). Zagadnienie to wzbudziło więc zainteresowanie badaczy. Ogólny przegląd pożyczek w gwarze podhalańskiej znajdujemy w artykułach Józefa Bubaka (1991) i Mariana Kucały (2005), z kolei słowacyzmy omówił Roman Zawiliński (1899), rumunizmy – Emil Vrabie (1976), hungaryzmy – Michał Németh (2008), germanizmy – Janusz Siatkowski (1997), a sześć zapożyczeń z języków południowoślowiańskich (*baca, kosár, kierdel, zyntycica, pyrć i mlaka*) – Zbigniew Gołąb (1952). Zapozyczenia wskazane w wymienionych artykułach funkcjonują najczęściej jako słownictwo dyferencyjne i w większości stanowią ważną część terminologii pasterskiej.

Leksyka podhalańska była też opisywana pod kątem zróżnicowania geograficznego i pokoleniowego (zob. Gołąb 1954). Szczególne miejsce wśród prac dotyczących geografii językowej Podtatrza zajmują *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* Mieczysława Małeckiego i Kazimierza Nitscha (AJPP), *Ogólnokarpacki atlas dialektologiczny* (OKDA), *Mały atlas gwar polskich* K. Nitscha i Mieczysława Karasia (MAGP), w którym wykorzystano dane z AJPP, oraz *Atlas gwar polskich*, t. 1: *Małopolska* Karola Dejny (AGP). Ważny dla badań, zwłaszcza porównawczych, jest także *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji* Zenona Sobierajskiego (AS).

Prace z dialektologii podhalańskiej są zdecydowanie liczniejsze niż opracowania etnolingwistyczne. Do tych ostatnich należy książka *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)* (Rak 2007a).

http://www.zgapa.pl/zgapedia/Gwara_g%C3%B3rska.html; *Słownik gwary góralskiej*, e-Tatry, [online], http://www.e-tatry.com/slovníki/gwara/c_gwara.html; *Gwara góralska*, Wikisłownik, [online], http://pl.wiktionary.org/wiki/Indeks:Polski_-_Gwara_g%C3%B3rska; *Gwara góralska*, Finito, <http://www.finito.zanet.pl/goralski.html>; *Słowniczek dla cepra*, Interklasa, [online], <http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/f1034/polska/slovníczek.html>, 1 I 2015.

Wymienione wyżej publikacje szczegółowo opisują słownictwo gwary podhalańskiej, na ich podstawie nie można jednak odpowiedzieć na następujące pytanie: które słowa (i kryjące się za nimi pojęcia) są szczególnie istotne dla kultury ludowej Podhala? Rozstrzygnięcie tego zagadnienia znajdziemy w niniejszej monografii.

O potrzebie podejmowania tego typu badań przekonuje m.in. wypowiedź Claude'a Lévi-Straussa (2003: 22):

Z wielu powodów uważam język za najbardziej zasadniczy fakt kulturowy. Po pierwsze, język jest częścią kultury, jedną z tych umiejętności czy przyzwyczajzeń, które otrzymujemy z tradycji zewnętrznej. Po drugie, język jest zasadniczym instrumentem, uprzywilejowanym środkiem, dzięki któremu przyswajamy kulturę naszej grupy. Dziecko uczy się kultury, ponieważ się do niego mówi: karci się je, upomina i wszystko to za pomocą słów. W końcu, i przede wszystkim, język jest najdoskonalszym ze wszystkich przejawów porządku kulturowego, tworzących systemy na tej czy innej zasadzie. I jeśli chcemy zrozumieć, czym jest sztuka, religia, prawo, a może nawet i kuchnia lub zasady uprzejmości, należy je rozumieć jako kody utworzone przez artykulację znaków, według modelu lingwistycznego porozumiewania się.

Z zacytowanego fragmentu wynika, że – po pierwsze – dla semiotyka kultury szczególnie istotny jest ten język, który wyraża daną kulturę zgodnie ze schematem zaproponowanym przez Nikitę I. Tołstoja (1992: 16):

kultura elitarna – język literacki
kultura masowa – mowa potoczna
kultura ludowa – dialekty i gwary
kultura tradycyjno-profesjonalna – żargon.

Po drugie, specyfikę danej kultury oddają nieprzypadkowe słowa (w praktyce – konkretne leksemy) wypełnione treściami kulturowymi nierzadko w sposób tak intensywny, że są nieprzekładalne bądź cechują się ograniczoną przekładalnością.

*

W tym miejscu chciałbym podziękować recenzentce książki – Prof. dr hab. Joannie Okoniowej. Dzięki jej wskazówkom trafniej ująłem niektóre zagadnienia.

www.akademicka.pl

